

УДК 378(09)(477.54)“18”

© Плиско Л. М., Ялліна В. Л., 2017 р.

<https://orcid.org/0000-0002-0953-3255>

<https://orcid.org/0000-0001-9987-8021>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1115958>

Л. М. Плиско, В. Л. Ялліна

ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 60-70 рр. ХІХ століття

У статті розглянуто зміни, що відбулися у підготовці вчителів у зв'язку з реформуванням системи освіти у 60-70-х рр. ХІХ ст. Охарактеризовано державну політику в галузі підготовки вчителів. Розкрито роль місцевого самоврядування Харківської губернії щодо підготовки вчительських кадрів.

Аналіз документів дозволяє зробити висновок, що в другій половині ХІХ ст. досить гостро стояла проблема наявності вчителів у навчальних закладах. У статті розглядаються причини недостатньої забезпеченості шкіл вчительськими кадрами у 60-70-х рр. ХІХ ст., основними з яких були: відсутність спеціалізованих навчальних закладів для підготовки вчителів, низька заробітна плата.

Земства Харківської губернії займалися підготовкою сільських вчителів на базі вже існуючих загальноосвітніх навчальних закладів та призначали учням, які були зацікавлені в опануванні професії вчителя, стипендії. Для підвищення кваліфікації та поширення передових педагогічних ідей проводились педагогічні з'їзди та спеціальні педагогічні курси.

Визначено, що у жіночих навчальних закладах (державних, приватних та духовних) Харківської губернії приділяли належну увагу практичній підготовці викладацького складу.

Ключові слова: *підготовка вчителів, земства, педагогічні курси, з'їзди.*

Л. Н. Плиско, В. Л. Ялліна Опыт подготовки учительских кадров Харьковской губернии 60-70 гг. ХІХ века. *В статье рассмотрены изменения, произошедшие в подготовке учителей в связи с реформированием системы образования в 60-70-х гг. ХІХ в. Охарактеризовано государственную политику в области подготовки учителей. Раскрыто роль местного самоуправления Харьковской губернии по подготовке учительских кадров.*

Анализ документов позволяет сделать вывод, что во второй половине ХІХ в. достаточно остро стояла проблема наличия учителей в учебных заведениях. В статье рассматриваются причины недостаточной обеспеченности школ учительскими кадрами в 60-70-х гг. ХІХ в., основными из которых были: отсутствие специализированных учебных заведений для учителей, низкая заработная плата.

Земства Харьковской губернии занимались подготовкой сельских учителей на базе уже существующих учебных заведений и назначали ученикам, которые были заинтересованы в овладении профессии учителя, стипендии. Для повышения квалификации и распространения передовых педагогических идей проводились педагогические конференции и специальные педагогические курсы.

Определено, что в женских школах и средних школах (государственной, частной, духовной) Харьковской губернии уделяли должное внимание практической подготовке преподавательского состава.

Ключевые слова: *подготовка учителей, земство, педагогические курсы, съезды.*

Plisko L., Yallina V. The experience of training teachers in Kharkov province in 1860-1870 s. *The article is dedicated to changes that have occurred in the training of school teachers in relation to the reform of the education system in the 1860s. Are denoted the main directions of the government and in the field of teacher training. The role of local self-government of the Kharkov province in the training of teachers is disclosed.*

It is specified how by the efforts of local government of the Kharkiv province training of teachers was carried out.

Analysis of the documents leads to the conclusion that in the second half of the nineteenth century was the problem of the shortage of teachers. In the article explored the reasons of low material well-being of the teaching shots of schools in 1860-1870s, main from which were absence of the specialized educational establishments for the teachers, low wages.

The zemstvos prepared rural teachers on the base of already existent general educational establishments and gave grant by persons interested to master the profession of teacher. To improve the skills and the dissemination of advanced pedagogical ideas conducted pedagogical conferences and special pedagogical courses

It was found that in girls' school and high school (public and private) of the Kharkiv province due attention was paid to the practical training of the teaching staff

Keywords: *education teachers, educational congresses, teacher training, zemstvo*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сучасні тенденції розвитку школи, глибинні зміни в системі та структурі освіти, динаміка наукової та технічної модернізації, потреба у швидкій адаптації в умовах інформаційно-технологічного суспільства актуалізують потребу підвищення

професійного рівня педагогічних кадрів. Значну увагу у модернізації сучасної системи педагогічної освіти слід приділити історичному досвіду у цій галузі.

Особливий інтерес у цьому плані представляє період 60-70-рр XIX ст., коли відбувалися суттєві зміни в усіх сферах життя суспільства, коли на перший план постає також і проблема підготовки та просвіти вчителя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з теми. Вивчення історичних аспектів розвитку педагогічної думки, у тому числі й підготовки вчителів, було предметом наукових пошуків багатьох дослідників. Так, науковцями розглядалися проблеми змісту спеціальної літератури в системі дидактичної підготовки педагога (В. Вихрущ); підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (Н. Андрійчук); педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини (О. Коваленко); організація педагогічних з'їздів і курсів (Л. Бадья, В. Вдовенко, Р. Гавриш, Т. Кравченко, С. Лисенко); висвітлення різних аспектів проблеми підвищення кваліфікації педагогічних кадрів у пресі (І. Зайченко); роль земств та громадських організацій у підготовці народних учителів та підвищенні їхньої кваліфікації (Р. Гавриш, Н. Дем'яненко, О. Драч, С. Жуков, Л. Корж, О. Мармазова, Н. Петренко, Н. Петрошук, Т. Поволоцька, О. Рогоза, І. Яременко); зміст жіночої освіти (О. Аніщенко, І. Малінко, Т. Сухенко) та інші.

Мета статті полягає у висвітленні основних напрямів підготовки педагогічних кадрів для закладів освіти Харківської губернії у 60-70 –х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 60-х рр. XIX ст. у зв'язку зі зростанням виробничих сил, ускладненням суспільно-політичного життя виникає об'єктивна потреба перебудови всієї шкільної системи. Самодержавство скасовує кріпосне право, проводить судову, військову, шкільну, земську реформи. Результатом їхньої стало і розширення мережі початкових і середніх загальноосвітніх навчальних закладів, поява нових типів навчально-виховних установ.

Показовим є досвід Харківської губернії, в якій діяли університет, духовна академія, педагогічні навчальні заклади. Штат учителів початкових навчальних закладів комплектувався з випускників чоловічих і жіночих гімназій і прогімназій, педагогів із середньою освітою, а також із осіб, що, закінчили трьох- і чотирьохкласні гімназії, які тільки склали іспит на звання вчителя. Підготовку педагогічних кадрів для гімназій забезпечував Харківський університет, у структурі якого працював і педагогічний інститут.

Губернські і повітові органи влади займалися на місцях будівництвом і утриманням шкіл, наглядом за викладачами, призначенням та звільненням вчителів та іншими шкільними справами. Після прийняття земством шкіл у своє введення земські збори доручили училищним радам перевірити усі школи.

За відзивами останніх «усюди переважало сухе, механічне навчання, яке не давало ніякої їжі дитячому розуму і яке поселяло відразу до книги». Крім того, зазначалося, що «механічний засіб навчання від дурної підготовки вчителів, які не вмiли грамотно взятися за справу, будучи самi безграмотними» [10, с. 66-75]. У доповіді Охтирської земської управи було зазначено, що до 1877 р. початкові школи знаходяться у жалюгідному стані, утримуються за рахунок місцевих селянських товариств, педагогічний персонал складається переважно з нижчих представників селянських клірів, які не мали, за рідким виключенням, жодного уявлення про педагогію, навчали дітей «від чистого розуму» за часословом і псалтирем. На земських зборах у 1877 р. було вироблено порядок субсидіювання народних шкіл, оплати земствами половини витрат на платню окремих учителів [8, с.141, 250, 253].

З метою зміни ситуації, що склалася, Харківська земська управа постановила відкрити для випускників повітових училищ 1-2 річні педагогічні курси; застосовувати матеріальні засоби заохочення для осіб, які сприяють народній освіті; запровадити земські пенсії для нагороди сільським вчителям [15, с.103-105]. У 1865 р. за ініціативи вчителя 3-ї гімназії Тимошенка при харківському повітовому училищі були відкриті педагогічні курси. А з 1

вересня 1867 р. почала працювати педагогічна школа при харківському єпархіальному жіночому училищі для хлопчиків і дівчат «у видах практики виховання» [1]

Необхідно відзначити, що у 60-х рр. ХІХ століття набуває певного поширення жіноча освіта, почали відкриватися жіночі гімназії та прогімназії, в які могли перетворюватися також і жіночі училища, надавалося право жінкам викладати у початкових школах і нижчих класах жіночих гімназій. Так, у жіночій Сумській гімназії (спочатку з 1863 р. – училище 2-го розряду, а з 1873 р. – гімназія) у 1865 р. навчалось 43 дівчини, у наступному році – 75. Проте чисельність учениць у навчальних закладах міста була незначною: з 13 тис. мешканців – 14,9% від усієї кількості жителів міста, які навчаються, і 5% тих, хто навчається у повіті [14].

Відповідно до «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» 1870 р. пільгами при прийомі на вчительську посаду користувалися учениці, які закінчили ці навчальні заклади та протягом шести місяців виконували обов'язки помічниці вчителя у початковому училищі.

Приватні жіночі навчальні заклади, що були відкриті у Харкові у 60-70-х рр. ХІХ століття, надавали можливість здобувати педагогічну освіту. З 1860 р. діяла Маріїнська гімназія, в якій було засновано педагогічний клас. Кожна учениця мала право поглиблено вивчати один із предметів, з якого отримувала звання домашньої вчительки.

Велике значення для забезпечення учительськими кадрами, особливо сільських шкіл, мало започаткування земствами стипендій. Так, на засіданні Харківських губернських земських зборів у 1867 р. було вирішено виділити кошти на утримання стипендіатів на звання сільського вчителя. Крім того, виділялися по 1 тис. крб. у повіті на утримання трьох педагогічних шкіл [17, с.3, 5–7].

Кращих вихованців Вовчанського повітового училища відправляли до Харківського педагогічного училища за рахунок земств за умови відпрацювання 6 років на посаді вчителя [13, с. 30]. Подібну ініціативу виділення стипендій особам, які брали участь у педагогічних курсах із зобов'язанням відпрацювати п'ять років у сільських школах повіту, підтримало Куп'янське земство [7].

Гострим залишалося питання підготовки вчителів у Зміївському повіті. Так, на 1867 р. у 8 школах навчалось 458 учнів та працювало 6 вчителів, 8 законовчителів (2 чиновника, 1 відставний офіцер, 2 відставних шевроністи, 1 селянин). Із загальних витрат у 1880 крб. на жалування вчителю та законовчителю виділялося 105 карб. Земство Зміївського повіту для покращення фінансового стану шкіл повіту та створення запасного капіталу для народної освіти змушено було обкласти податком в 1 крб. навіть усі місцеві вітряні млини [10, с. 66-75].

Слід зазначити, що через недостатнє фінансування освітньої справи станом на 1 січня 1867 р. з 343 діючих шкіл Харківської губернії 67 з них було під загрозою закриття через нестачу приміщень та платні вчителям [18, с. 97-98].

Для підвищення престижу учительської діяльності у 60-х рр. XIX століття час навчання на педагогічних курсах почали зараховувати як проходження дійсної служби в армії [20]. Роботу повітових земств із залученням до педагогічної діяльності ускладнював низький рівень заробітної плати педагогів. Так, у Зміївському повіті оплата праці вчителів складала 100 крб. максимально, у деяких вчителів було 59 крб. 15 к. Це призвело до плинності учительських кадрів у регіоні. Також варто звернути увагу й на зміну у 1868 р. умов складання іспитів на вчительські посади. Було запропоновано повне випробування для осіб, що не мали гімназійного атестату або університетського диплому.

Слід зазначити, що влада контролювала методичну підготовку вчителя, його політичні погляди, поведінку, духовне життя. Земські установи представляли на вчительські посади перш за все політично благонадійних кандидатів. Законодавство ставило перед вчителями досить високі моральні вимоги. Відповідно закону 1868 р. «Про домашнє навчання» домашніми наставниками і вчителями могли бути тільки представники «християнських віросповідань», моральні якості яких підтверджувалися училищною адміністрацією. На земському зібранні Харківського повіту у 1868 р. зазначалося, що серед вчителів було 10 священників, 1 вдова священика, 2 диякони, 1 причетник, 13 семінаристів, 3 військового звання, 3 з цивільних чиновників, 1 міщанин, 3 з селян і 3 із тих, що закінчили курс педагогічних наук у Харківському повітовому училищі [6, с. 127].

Для підготовки кандидатів у сільські вчителі шкіл повітів Харківська губерньська земська управа у 1868 р. затвердила внесені до бюджету видатки на утримання 33 вихованців в 1-й Харківській гімназії. Харківська громада також підтримувала вчителів і у 1868 р. нею було зібрано 1413 крб. для вчителів-пенсіонерів [9, с. 37].

Сумське земство у 1868 р. виділяло 1000 крб. на утримання педагогічних курсів при Сумській прогімназії. Голова сумського дворянства Кондратьєв заснував п'ять стипендій для завершення освіти випускників Сумського повітового училища на Харківських педагогічних курсах [9, с. 35].

З метою залучення до вчительської справи вихідців із села за постановою Харківської повітової земської управи Мерэф'янська, Вільшанська та Липицька волості відправляли здібних учнів проходити курс педагогічних наук при Харківському повітовому училищі. З дозволу батьків призначалася цим учням протягом навчання до досягнення 15 років щорічна стипендія (25 крб.), потім ще три роки вони відпрацювали помічником вчителя з платнею 75 крб. Після складання іспиту служили на вчительській посаді не менше 6 років [6, с. 129, 131-132]. Для поліпшення ситуації із забезпеченням навчальних закладів

педагогічними кадрами у Харкові з 1868 р. педагогічні класи було відкрито при жіночих училищах I розряду.

Слід зазначити, що передбачалася спрощена процедура одержання звання домашнього наставника, право навчати здобули студенти університетів та учні трьох старших класів гімназії [9].

Жіночі духовні навчальні заклади м. Харкова після затвердження Статуту для подібних установ у 1868 р. стали готувати вчительок для початкових народних шкіл з предметів, з яких мали гарні успіхи. Викладачі обиралися училищною радою з духовних і світських осіб, які мали задовільні атестати про освіту в середніх та вищих навчальних закладах і затверджувалися на посаді єпархіальним архієреєм [16, с. 257-258]. У 1870 р. з метою проходження педагогічної практики з учениць п'ятого та шостого класів Харківського жіночого єпархіального училища було створено так звану «педагогічну школу».

Для забезпечення зростання кількості вчителів шкіл регіону були організовані екзамени на звання учительки церковно-приходської школи, для чого необхідно було самостійно засвоїти дидактику і методики викладання предметів, що вивчались у початковій школі.

Значну роль у підготовці педагогічних кадрів відігравала діяльність Харківського товариства грамотності (1869 – 1920 рр.), планом діяльності якого передбачалися підбір та іспити вчителів, яких можна рекомендувати земству та училищним радам, пропонувалося влаштувати тимчасові педагогічні семінарії у різних містах губернії [3]. З ініціативи товариства у 1870 р. було проведено з'їзд учителів народних шкіл Харківської губернії, де було обговорено стан народної освіти Харківського та інших повітів. Відбулося знайомство з особистим складом вчителів [12, с. 74-80].

З метою посилення міністерського контролю за просвітництвом на місцях у 1869 р. стало впровадження посади державних інспекторів народних училищ, до компетенції яких входив нагляд за вчителями, навчальною частиною та

матеріальним забезпеченням училищ [11]. Інспектор зобов'язаний був ретельно слідкувати за обсягом і змістом навчання, методикою викладання у початкових школах. Слід зазначити, що у межах юрисдикції інспекторів перебувала величезна територія зі значною кількістю навчальних закладів, що ускладнювало контроль навчально-виховної роботи в народних училищах [19, с. 3].

Статут 1871 р. зобов'язував освітні установи вести не тільки освітню, але й виховну діяльність, передбачалося також створення системи класних наставників, які мали спостерігати за успіхами, розвитком і моральністю учнів та бути посередником між школою та сім'єю [3]

Слід зазначити, що з метою розповсюдження серед народу грамотності у недільних школах безкоштовно працювали вчителі, професори університету, студенти, гімназисти, освічені жінки. Так, для ознайомлення з новинками навчальної літератури у Харківській приватній жіночій недільній школі на педагогічних засіданнях проводилися вечірні педагогічні читання. Крім того, тут діяла «школа молодого учителя», в якій практикувалися такі форми діяльності, як відвідування занять досвідчених колег, проведення спільних уроків «у парі» (досвідчений, вмілий педагог і молодий учитель), взаємовідвідування уроків із подальшим обговоренням змісту і методики їх проведення тощо. [5, с. 123-124].

У 70-х рр. XIX ст. велике значення мали учительські з'їзди, які не обмежувалися завданням підвищення професійної підготовки вчителя, а підіймали важливі питання, такі як: умови праці і побут вчителя, шляхи покращення народної освіти [4, с. 153]. У травні 1872 р. у Сумах пройшов перший з'їзд сільських вчителів. 26 лютого 1873 р. губернатор дозволив проведення з'їзду учителів народних училищ Вовчанського повіту. Доцільно звернути увагу на те, що Міністерство народної освіти циркуляром 1875 р. визначило досить жорсткі умови для організації з'їздів вчителів. Так, програма мала бути затверджена урядовими чиновниками-

спостерігачами; на з'їздах заборонялося обговорювати ті питання, які виходили за межі шкільної справи; вимагався строгий відбір делегатів з'їзду.

Важливе значення для забезпечення учительськими кадрами шкіл Харківської губернії мало відкриття з 1 липня 1874 р. Вовчанської учительської семінарії. Харківська міська дума на її діяльність виділила 1000 крб. За рахунок коштів губернського земства тут мали навчатися 33 стипендіати [2]. Проте це повністю не вирішило проблему дефіциту учительських кадрів.

Щоб задовольнити потребу у підвищенні якості та професіоналізму педагогічних кадрів проводилися літні педагогічні курси, метою яких було ознайомлення «мало підготовлених учителів і вчительок із кращими способами навчання, а також оновлення і поповнення їх відомостей з предметів викладання і взагалі удосконалення їх у справі ведення початкового навчання». Курси відбувалися з дозволу попечителя навчального округу. Слухачам читалися лекції, обговорювалися доповіді вчителів, проводились показові уроки. У повітах вчительські курси були організовані Старобільським земством у 1875 р., а при Мерэф'янському двокласному училищі – у 1878 р.

Відповідно до пропозиції МНП попечителям Харківського і Московського округів від 17 червня 1876 р. у випадках дефіциту учителів інспекторам народних училищ надавалося право допускати до виконання обов'язків і осіб, що не мають означеного звання, проте мають здібності до викладання. Випускники вищих та середніх навчальних закладів були звільнені від спеціальних іспитів на звання вчителя початкової школи. Вони мали провести пробний урок [21, с. 1414-1415].

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Отже, у Харківській губернії у 60-70 рр. XIX ст. існувала розгалужена мережа закладів, які здійснювали підготовку вчителів. Основною проблемою губернії був дуже низький загальноосвітній рівень населення. Підготовка педагогічних кадрів відбувалася у процесі спільної праці місцевих органів самоврядування, державної влади і православної церкви. Протягом досліджуваного періоду

спостерігалася відсутність належної кількості вчителів, особливо у сільській місцевості, а також нестача коштів на їх підготовку. Характерним був державний контроль за діяльністю вчителів та їх політичною благонадійністю. Серед позитивних тенденцій було збільшення видатків на підготовку вчителів, регулярне підвищення кваліфікації вчительських кадрів. Зросла кількість вчителів, що мали спеціальну підготовку. Для залучення учнів до педагогічних закладів земство призначало стипендії. Відкриття вчительських інститутів відіграло значну роль у професійній підготовці педагогічних кадрів. Учителів для сільських шкіл готували при навчальних закладах, що діяли у повітах. Відкриття педагогічних класів у жіночих гімназіях та дозвіл готувати вчительок у духовних навчальних закладах стало важливим джерелом поповнення вчительських кадрів. Педагогічна громадськість створювала умови для здійснення підготовки учителів: проводили конференції, організовували вчительські курси і з'їзди.

До перспективної тематики подальшого наукового пошуку можна віднести питання порівняльного аналізу змісту, форм та методів організації підготовки вчителів на різних етапах розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. 1-е прилож. к № 10-му Харьковских Епархиальных Ведомостей. – 1867
2. Вовчанськ : зб. архівних документів і матеріалів / Держ. архів Харк. обл. ; упоряд. Л. М. Момот, та ін. . – Харьков : Фоліо, 1994 . – 124 с.
3. Всеобщее образование в России [Текст] : сборник статей. Выпуск I / под. ред. Князя Дм. Шаховского. – Тверская, 1902. – 204 с.
4. Гусев А. Н. Харьков. Его прошлое и настоящее: историко-справочный путеводитель в рисунках и описаниях. / А. Н. Гусев. – Х.: Сага, 2009. – 274 с.
5. Жукова О. А. Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х. Д. Алчевської: Дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / О. А. Жукова. – Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 205 арк.
6. Журнал очередного земского собрания Харьковского уезда 1869. – Х. : Университетская тип., 1869. – 382 с.

7. Журналы и приложения к ним чрезвычайного Купянского уездного земского собрания с 15 по 18 декабря 1867 г. – Х., 1868.

8. Журналы XIX-го Ахтырского очередного уездного земского собрания. – 1884.

9. Извлечение из Всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1868 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – № 1. – Ч. CXLVII. – С. 1–76.

10. Илляшевич Л. В. Змиевской уезд (беглый очерк) Л. В. Илляшевича, Председателя Змиевского общества сельских хозяев. / Л. В. Илляшевич – Х. : Типография Каплана и Бирюкова, 1887. – 123 с.

11. Инструкция инспекторам народных училищ // Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – СПб., 1890. – Ч. 1. – С. 63-89.

12. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909 / Сост. А. Дидрихсон. – М.: Изд. И. Д. Сытина, 1911. – 261 с.

13. Краткий исторический очерк 25-летней деятельности Волчанского уездного земства Харьковской губернии. – Волчанск: Тип.при земстве, 1891. – 212 с.

14. Кудинов Д. В. Краткий очерк истории Сумской I-й женской гимназии / Д. В. Кудинов // Журнал Министерства народного просвещения. – 2016. – В.9. – Ч.3. – С.103-132.

15. Отчет Харьковской земской управы за время от 23 ноября 1865 по 1 ноября 1866 г. – Х. : тип. И. Д. Гинзбурга, 1886. – 169 с.

16. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2. – Т. 43. – СПб, 1868.

17. Прибавления к журналам второго Харьковского губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 года. – Х. : тип. И. Д. Гинзбурга, 1867.– 500 с..

18. Приложения к журналам Харьковского губернского земского собрания 1867 года. – Х. : тип. И. Д. Гинзбурга, 1868. – 227 с.

19. Рачинский С. А. Заметки о сельских школах / С. А. Рачинский. – СПб, 1883. – 123 с.

20. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 гг. / С. В. Рождественский – СПб, 1902. – 352с.

21. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения – СПб, 1878. – Т. VI.